

У ГЛИБ ВІКІВ

Євген Нозін

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ НЕОЛІТУ В ПОНИЗЗІ р. СЕЙМ

Упродовж серпня 2006 р. розвідувальним загonom Міжнародної Батури́нської археологічної експедиції проводилися археологічні розвідки на прилеглих до смт Батурина територіях по правому та лівому берегах р. Сейм від с. Красне Бахмацького району до с. Долинське Сосницького району.

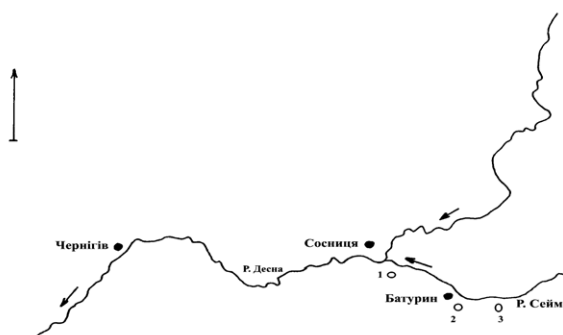
Головною метою розвідок був пошук нових пам'яток доби неоліту з добре збереженим, насиченим культурним шаром.

Окреслений регіон входить до міжріччя р. Десни та р. Сейму, який до останнього часу провідними українськими фахівцями вважався основним районом розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК) на теренах північно-східної України¹. Тут свого часу було відкрито і досить активно досліджувалось декілька неолітичних поселень: хут. Грушівки, поселення біля с. Лисогубівки і група поселень біля с. Погорілівки, поселення Мис Очкинський та інші, які надали цікаві матеріали та стали опорними пам'ятками для розробки хронології та етапів культурно-стадіального розвитку локальних варіантів КЯГК на українській території².

На жаль, останнім часом джерельна база з вивчення КЯГК у нашій країні практично не розширилась, а успіхи у вивченні цього культурно-історичного явища на сусідній території російськими колегами зумовили створення такої ситуації, коли більша частина ustalених у 70 – 80 роки ХХ ст. поглядів на історію розвитку неолітичних племен КЯГК нині потребує уточнення, перегляду та переосмислення³. Вирішення цих завдань потребує розширення джерельної бази шляхом пошуку нових, добре стратифікованих пам'яток, придатних для проведення широкомасштабних польових досліджень. Саме

така мета ставилася автором на початку розвідувальних робіт у пониззі р. Сейм.

У результаті проведених робіт було обстежено 4 вже відомі пам'ятки та відкрито 19 нових поселень IV–III тис. до н.е. – XVIII ст. Розглянемо матеріали трьох із них, які надали “чисті” неолітичні комплекси – два нововідкритих поселення: Митченки – III і Серікови Сосни та раніше відоме за матеріалами розвідок Ю.С.Виноградського,

Мал. 1. Мапа розташування пам'яток

- 1 - пос. Красна Гора;
- 2 - пос. Митченки III;
- 3 - пос. Серікови Сосни

0 12 24 36 км

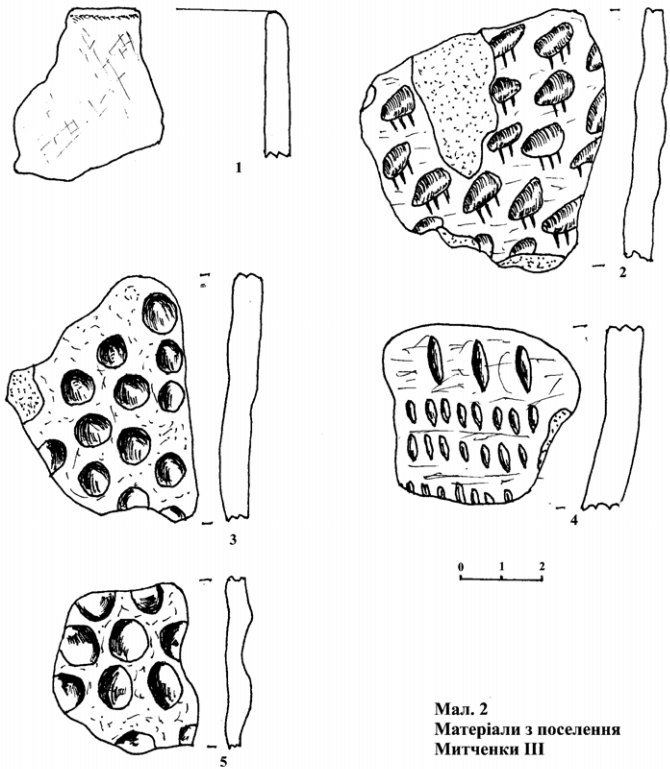
М.В. Восводського, С.С. Березанської, Д.Я. Телегіна, О. В. Шекуна, А.М. Обломського та В.І. Непріної поселення в урочищі Красна Гора біля с. Долинське Сосницького району⁴ (Мал. 1).

Поселення Митченки – III, с. Митченки Бахмацького району.

Розташоване на дюні в заплаві лівого берега р. Сейм за 1,7 км на північ від с. Митченки та за 0,5 км від лівого берега р. Сейм. З заходу та сходу дюна обмежена пересохлими старицями. Висота над заплавою – 2–2,5 м. Через дюну проходить польовий шлях, який веде до с. Митченки. Поверхня дюни задернована, подекуди є видуву та декілька старих ям, в яких був зафіксований культурний шар та зібраний підйомний матеріал – фрагменти ліпного посуду, крем'яні відщепи та відколи.

Уся знайдена кераміка належить до культури ямково-гребінцевої кераміки. Це фрагмент вінця від посудини з прямою горловиною та дещо скошеним зовнішнім краєм, доволі тонкостінний (0,5 см), виготовлений з тіста з домішками піску та дрібного кварцу, неорнаментований, жовто-коричневого кольору (Мал. 2; 1).

Фрагменти стінок виготовлені з рихлого тіста темно-сірого та жовто-коричневого кольору з домішками піску та рослинності, з внутрішнього боку мають сліди загладження травою, товщина від 0,4 до 0,8 см, орнаментовані ямковим орнаментом, ямки неглибокі (0,2 см), досить великого діаметра (0,5–0,7 см), нанесені вертикально (Мал. 2; 3, 5) та ямковим орнаментом, нанесеним під кутом у відступаючій манері паличкою, обмотаною шнуром (Мал. 2; 2). Один фрагмент стінки орнаментований на кольчастим орнаментом, згрупованим у горизонтальні рядки, з великих та дрібних наколів (Мал. 2; 4).

Мал. 2
Матеріали з поселення
Митченки III

Хронологічно знайдений матеріал можна зіставити з комплексами поселення Погорілівка-Вирчище та Волинцеве, які відносяться до раннього етапу КЯГК⁵.

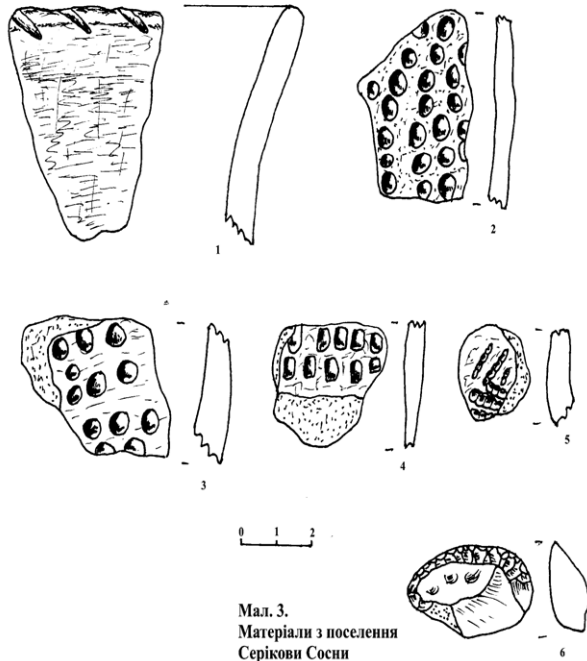
Крем'яні знаряддя при візуальному обстеженні пам'ятки не знайдені, зібрано лише кілька невеличких відщепів та дрібних відколів з крем'яно темно-сірого та коричневатого кольору.

Культурний шар, котрий, як згадувалося вище, прослідковувався у старих ямах, з яких, ймовірно, місцеве населення брало пісок для власних потреб, залягав під шаром світло-сірого супіску і являв собою темно-сірий плямистий супісок із включенням вугілля та білого піску потужністю 0,4–0,5 м. Саме в його осипах і була зібрана описана колекція. Матеріалів інших епох не знайдено, що, можливо, вказує на відносну “чистоту” культурного комплексу КЯГК, але це справа подальших, детальніших досліджень.

Поселення Серікови Сосни, с. Красне Бахмацького району.

Розташоване за 4 км на північний схід від східної околиці с. Красне в однойменному

урочищі, на великому (500 x 300 м) останці тераси лівого берега р. Сейм. Із західного, східного та південного боків оточене заболоченими старицями. Висота над заплавою – від 2,5 до 5 м. Засаджене сосновим лісом. До сучасного русла р. Сейм – 0,5 – 0,7 км у напрямку на північний схід та північний захід. Поверхня останця нерівна. Південно-східна та північно-західна частини його мисами видаються у заплаву та мають найвищі значення висоти порівняно з рештою площі останцю. Саме на цих підвищеннях і були зібрані артефакти: фрагменти ліпної кераміки, крем'яний скребок та декілька відщепів і дрібних відколів. Згідно з топографічними умовами, розташування знахідок було вирішено виділити на поселенні два пункти: пункт I – у

Мал. 3.
Матеріали з поселення
Серікови Сосни

південно-східній частині останця, пункт II – відповідно в північно-західній. Між ними лежить неглибока западина, в якій археологічний матеріал відсутній.

Пункт I займає площу приблизно 200 x 100 м. Тут на видувах зібраний підйомний матеріал, а саме: фрагмент вінця ліпної посудини, виготовленої з тіста коричнюватожовтого кольору з домішками рослинності, кровавику та піску. Товщина – 0,7 см. Вінце дещо відігнуте назовні, по верхньому краї орнаментоване роздовжними насічками (Мал. 3; 1), з внутрішнього боку – маловиразні сліди загладжування травою.

Фрагменти стінок ліпного посуду виготовлені з тіста з домішками рослинності, піску та товченого дрібного кварцу. Товщина стінок – від 0,4 до 0,8 см. З внутрішнього боку-сліди загладжування травою. Один з фрагментів походить від придонної частини посудини і має помітне потовщення донизу. Орнамент – ямковий (Мал 3; 2 – 3), ямки невеликого діаметру (0,4–0,5 см), доволі глибокі, нанесені вертикально; під прямокутні ямки, розташовані рядами (Мал 3; 4); гребінчастий, нанесений невеликим чотиризубчастим штампом, відбитки якого утворюють ялинкоподібну композицію (Мал 3; 5).

Крем'яний інвентар представлений невеликим скребком, виготовленим на відщепі з овальним робочим краєм, оформленим крутою однобічною ретушшю (Мал 3; 6).

Представлений матеріал належить до раннього та розвинутого етапів культури ямково-гребінцевої кераміки, типу Волинцеве та Погорілівка-Плюшняк. Матеріал інших епох не зустрічається.

Пункт II, розташований на протилежному боці останця, на відстані 0,2 км від пункту I, займає площу приблизно 100 x 70 м. На видувах було знайдено декілька невеличких фрагментів стінок ліпного посуду, які за складом тіста можна віднести до доби неоліту, але сказати щось більше за відсутності інформативніших артефактів не видається можливим. Практично в одному місці, на невеликій площі, була зібрана чимала кількість крем'яних відколів та декілька відщепів. За такої концентрації матеріалу це місце можна було б вважати так званим “точком”, на якому оброблялась крем'яна сировина та виготовлялись знаряддя. На жаль, зібрати детальнішу інформацію на цьому пункті не вдалося з огляду на невелику кількість видувів. Більша ж частина території пункту II задернована.

За результатами проведеного обстеження можна сказати, що поселення Серікови Сосни містить у собі матеріали раннього та розвинутого етапів культури ямково-

гребінцевої кераміки доби неоліту, складається з двох пунктів, які, можливо, були окремими функціональними частинами одного поселення, але залишимо останнє слово за подальшими ґрунтовнішими дослідженнями, які планується провести найближчим часом.

Поселення Красна Гора.

Добре відоме за матеріалами згаданих дослідників, неодноразово, в різні роки обстежувалося ними, матеріали були опубліковані в різних фахових виданнях. Метою огляду цієї пам'ятки було з'ясування її нинішнього стану та можливості проведення на ній у майбутньому польових стаціонарних досліджень.

За топографічною ситуацією поселення Красна Гора дуже схоже на поселення Серікови Сосни. Воно займає територію високого (6–8 м над рівнем р. Сейм) останця, зарослого змішаним лісом (800 x 400 м). Поверхня останця не рівна, складається з декількох підвищень та низовин. Археологічний матеріал зустрічається тільки на двох підвищеннях – у південній та північній його частинах. Ці місця отримали відповідно маркування: пункт I та пункт II.

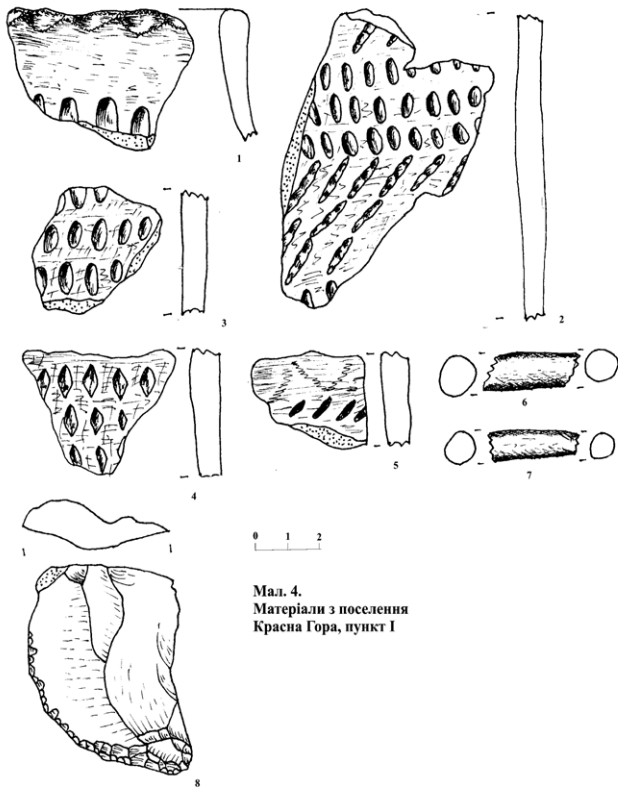
Пункт I займає невелике підвищення (100 x 100 м) в південній частині останця, слід думати, що певна частина поселення зруйнована р. Сейм, який підмиває в цьому місці берег. В береговому обриві протягом 50 м прослідковувався культурний шар потужністю 0,8 – 1 м, який складався з темно-сірого супіску з включенням вугілля, зверху перекритий шаром (0,2 – 0,3 м) світло-сірого ґрунту. На осипах було зібрано підйомний матеріал – фрагменти стінок ліпного посуду, глиняних штамів та крем'яний різак–скребло на масивному відщепі.

Кераміка виготовлена з тіста з домішками рослинності та піску, з внутрішньої сторони має сліди загладжування травою. Колір – темно-коричневий та темно-сірий. Товщина стінок – 0,5 – 0,6 см. Орнамент – ямковий (Мал. 4; 3), ромбовидний (Мал. 4; 4), ямково-гребінцевий (Мал. 4; 2) та у вигляді відбитків відступаючої лопатки (Мал. 4; 5). Глиняні штампи діаметром 0,7 – 1 см виготовлені з тіста з домішками піску, світло-коричневого кольору (Мал. 4; 6–7). Крем'яний різак–скребло виготовлений на масивному відщепі, має дугоподібний робочий край, оформлений крутою

однобічною ретушшю (Мал. 4; 8). Був знайдений також фрагмент вінця ліпної посудини темно-коричневого кольору, в тісті домішки шамоту та піску, орнаментований по верхньому краю заціпами, нижче – рядком ямок подовженої форми. Верхній край вінця трохи відігнутий назовні та має невеличке потовщення верхньої частини (Мал. 4; 1). Цей фрагмент посудини схожий на матеріали бондарихінської культури доби пізньої бронзи (XII–VIII ст. до н.е.)⁶.

Отриманий матеріал підтвердив датування пам'ятки В.І. Непріної добою раннього та розвинутого етапів розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки (середина IV – початок III тис. до н.е.)⁷.

Пункт II розташо-

Мал. 4.
Матеріали з поселення
Красна Гора, пункт I

ваний на протилежному, північному краю останця на відстані 250 м від берега р. Сейм, з напільного боку. Підвищення має округлу форму, його розміри 150 x 150 м.

На осипах старих окопів були зібрані фрагменти ліпної кераміки, яка мала гарний випал та добре заглажену поверхню, в тісті домішки кварцу та піску. Фрагмент вінця ліпної посудини червоного кольору, тонкостінний (0,4 см), верхня частина злегка відігнута назовні, орнаментований заціпами по верхньому краю, нижче яких розташований рядок невеликих ямок, відділений прокресленою лінією від ряду дрібніших ямок (Мал. 5; 1). Фрагменти стінок орнаментовані відбитками лопатки, нанесеними у відступаючій манері (Мал. 5; 2 – 3), вертикальними відбитками подовженої овальної форми (Мал. 5; 4) та відбитками дрібних наколів, які утворюють певну геометричну композицію (Мал. 5; 5). За всіма ознаками подібний посуд належить до раннього та середнього етапу середньодніпровської культури (XXVI – XVIII ст. до н.е.)⁸.

Таким чином, ретельне обстеження урочища Красна Гора показало, що на останці існувало два різночасових поселення: пункт I – з матеріалами ямково-гребінцевої кераміки доби неоліту і бондарихінської культури пізньої бронзи та пункт II – з матеріалами раннього та розвинутого етапів середньодніпровської культури. Пункт I досить активно руйнується річкою. За стратиграфічними умовами, потужністю культурного шару та відносною “чистотою” комплексу матеріалів неолітичного часу він може надати цінну інформацію при проведенні подальших стаціонарних польових досліджень.

Матеріали з описаних поселень свідчать про наявність у пониззі р. Сейм ряду пам'яток неолітичного часу з потужним культурним шаром, який містить у собі доволі яскравий матеріал. Це вказує на, так би мовити, “джерельний потенціал” регіону для проведення подальших розвідувальних робіт, які мають стати прологом до ґрунтового та поглибленого вивчення неолітичних пам'яток у міжріччі р. Десни та р. Сейму.

Джерела та література:

1. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 117–120.
2. Неприна В.И. Там само. – С. 53–77.
3. Энгватова А.В. Хронология эпохи неолита Волго-Окского междуречья // Тверской археологический сборник. – Вып. 3. – Тверь, 1998. – С. 238–246.
4. Вискалин А.В. Пути неолитизации Волго-Камья (к постановке вопроса) // Тверской археологический сборник. – Вып. 5. – Тверь, 2002. – С. 274–283.
5. Ошибкина С.В. О раннем неолите в лесной зоне // Тверской археологический сборник. – Вып. 6. – Т. 1. – Тверь, 2006. – С. 248–252.
6. Неприна В.И. Отчет о разведке по Десне и Сейму в 1969 г. // Архив ИА НАН України. – Ф. 1969/35.
7. Неприна В.И. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. – 1982. – № 41. – С. 5–8.
8. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – Археология СССР в 20-ти томах. – М., Наука, 1987. – С. 116–117.
9. Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. – К., Наукова думка, 1986. – С. 167–168.
10. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – Археология СССР в 20-ти томах. – М., Наука, 1987. – С. 38–40.

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ (XI – XIII ст.)

Кочівники активно переймали культуру сусідніх країн: побутові звичаї, деталі одягу, предмети побуту, окремі слова, що приходили в степ разом із запозиченими предметами. Так, у половецькому словнику є слова «хата», «піч», «горшок» тощо. Вважається, що руські жінки, потрапляючи в степ, на зиму переходили з юрт у хати, де готували їжу в печах-кам'янках або ліпили їх із глини на каркасах.

Зі Сходу і Візантії до половців надходили розкішні тканини, але одяг вони шили за

своєю степовою модою: з коштовного краму кроїлися сорочки і каптани прийнятих зразків, штани, як правило, були шкіряними. Від візантійців половці запозичили розкішні нашивки на рукавах – «клави», які носили аристократи. Таку ж роль вони відігравали і в половецькому суспільстві: більшість чоловічих і жіночих статуй мали «клави» на рукавах.

Спостерігався і зворотний вплив – половців на сусідів. Вони запозичили розкішний половецький одяг, його носили придворні. Проникала сюди і зброя – шаблі, луки, сідла, окремі форми стремен.

Мова

Про половецьку мову ми знаємо з половецького словника, який містить, за різними підрахунками, до 2 тисяч слів. Постійне спілкування половців з Руссю привело до взаємозбагачення обох мов. У половців і на Русі було немало людей, які знали мови один одного. Матері і няньки руських княжат та боярських дітей нерідко були половчанками: вони співали дітям половецькі пісні, говорили з ними рідною мовою. Такі діти виростили двомовними. Так було і з простими людьми, які мешкали в усіх прикордонних зі степом князівствах. У половецьких кочів'ях жили тисячі русичів: жони, раби, полонені воїни, а в середині XII ст. тут з'явилися поселення руських «бродників», які, безумовно, теж були двомовними. Крім того, в прикордонних регіонах мешкало немало спеціальних перекладачів, про яких згадується у «Слові», де їх названо «поганими толковинами», тобто перекладачами-іновірцями.

Г.Федоров-Давидов вважає, що підтвердження тези про існування значного половецького населення, яке було раніше кочовим, у золотоординських містах стали письмові джерела кипчацькою мовою. Тюрки Поволжя й Уралу говорили мовою, яка включала немало гузьких елементів і складалася на кипчацько-гузькій основі. То була особлива літературна мова Золотої Орди, відмінна від чигатайської мови, котра домінувала в Середній Азії. Кипчацька літературна мова відрізнялася від розмовної, якою говорили в золотоординських містах Поволжя, великою кількістю гузьких елементів. У формування літературної мови Золотої Орди значний вклад внесли діячі культури з міст у низинах Сир-Дар'ї. Певні елементи середньоазійського тюркського мовлення були принесені вихідцями з Хорезма, що відіграв у Золотій Орді важливу роль. Від переписувачів-бахші, які були зазвичай уйгурами, в цю літературну мову потрапило немало уйгурських слів. У цілому літературна мова міст Золотої Орди склалася на кипчацькій основі. Відомо, що офіційні папери писалися різними мовами, але джерела свідчать, що серед мов Золотої Орди, які вживалися на державному рівні, була і кипчацька [1].

Половецький словник

Визначною пам'яткою цілком налагоджених відносин кримських міст з Половецьким степом вважається знаменитий Половецький словник (Codex Cumanicus), складений невідомим автором. У першій його частині два списки слів. Один складається із 1560 слів, розміщених за латинським алфавітом у трьох стовпчиках: латинською, персидською і половецькою мовами. У другому списку 1180 слів, які складені у смислові групи. В кожній із них від 4 до 90 слів. В основному вони відображають інтереси й потреби купців та ремісників, які проживали в приморських містах. Там трапляються такі слова, як базар, торгівля, продавець, уплата, борг, ціна, монета, міняла, чорнило, бумага, найменування предметів торгівлі, назви тканин різних сортів, східних прянощів, парфумів, дорогоцінних каменів, нарешті рабів. Групи слів відображають заняття ремеслами: будівельним, швейцьким, а також називають такі професії, як лікар, хірург, художник, трактирник, м'ясник і т.п. Крім того, окремі групи слів дають нам загальні поняття, необхідні при характеристиці людини (розумний, красивий, знатний, щедрий), міста (рів, міст, вулиця, будинок), природи (гора, море, долина, трава), номенклатури половецького суспільства.

Друга частина Словника починається половецько-німецьким словником і є набором слів та фраз різноманітного значення. Там же розміщені граматичні замітки з половецької мови, половецькі загадки і християнські тексти половецькою мовою та латино-половецькі білінгви (двомовні вирази).

Рукопис Словника зберігається у бібліотеці св. Марка у Венеції. Датується він 1303 р.

Словник охоплює різні питання життя і побуту кримського міста і половецького суспільства. Вчені схилиються до думки, що Словник не можна вважати «зрізом» з вузького відрізка часу. Є всі підстави вважати його характерним не тільки для всього XIII, але й XII ст. Дані Словника про ремесла належать до міських кримських ремесел, а про власне половецькі виробничі навички нам дають уявлення окремі види і типи речей (зброя, прикраси), які знаходять у похованнях, а також кам'яні статуї.

Релігія

Панівною формою релігії у половців був культ предків. Про це свідчать широко розповсюджені надгробні кам'яні статуї, а також святилища. Французький монах-мініорит Рубрук, посланий французьким королем Людовиком IX Святим, свідчить: «Комани (половці. – В.М.) насипають великий курган над померлими, ставлять зверху статую, повернуту обличчям на схід, яка держить в руках перед пупком чашу» [2]. Еріх Лясота, автор пізнього середньовіччя, у своїх спогадах щодо статуй на степових курганах писав: «Далі пройшли ми сім маяків, висічене з каменю зображення числом 20, які ставили на курганах чи могилах на татарському березі... П'ятого липня спустилися верхом через незаселені дикі степи... проїхавши 5 миль, побачили на одному кургані чи могилі маяк, тобто поставлену на ньому статую чоловіка» [3].

Стіни святилища складали з плитняка і так міцно, що нижні «вінці» багатьох з них достояли до наших днів. Інколи по периметру святилища ставилися невеличкі фігури тварин, які повинні були супроводжувати предка в побуті і на полюванні: коня, верблюда, барана, кабана, ведмедя. Очевидно, виготовленню їх не надавалося особливого значення (не виключено, що вони були зроблені з дерева і не дійшли до нас), оскільки робилися абияк, лише б нагадували фігурки тварин.

Г.Сумароков у своїх публікаціях у зв'язку з 800-річчям написання «Слова о полку Ігоревім» писав, що в 1185 р. князь Ігор, йдучи степом на вежі Кончака, а потім тікаючи з полону, зустрічав нібито багато тварин і птахів (вовків, лисиць, орлів, ворон, лебедів, сорок, галок, солов'їв). Однак ці рядки «Слова...» слід сприймати не в прямому, а переносному значенні. Насправді це половецькі орди, які мали відповідних тотемів – тварин [4]. Дослідник вважав, що половецькі прапори також зображали тотемів-тварин. Справді, в Радзивілівському літописі на малюнку-графіті половці тримають стяги у вигляді вузьких довгих трикутних прапорів. С.Плетньова пише, що говорити про таку силу і живучість тотемних уявлень у половців у кінці XII ст. навряд чи правомірно [5]. Разом з тим вона вважає, що, незважаючи на фактичну відсутність у половців давніших проявів язичницької релігії, елементи їх релігійних уявлень були язичництвом.

Водночас вчені доводять, що тісне спілкування із сусідніми християнськими державами (Візантією, Руссю, Болгарією, Грузією, Угорщиною) і мусульманськими (Азербайджаном, Волзькою Болгарією, середньоазіатськими державами) привело до проникнення обох релігій у Половецький степ. Конкретних прикладів прийняття половцями мусульманства в літописах не збереглося, зате добре відомо, що ця релігія стала панівною в кипчаків, які залишилися в Середній Азії. Східноєвропейські половці, природно, перебували під сильним впливом християнських країн, у першу чергу Русі. Монахи Києво-Печерської лаври залишили спогади про перехід половців у християнство цілими ордами. Як правило, це відбувалося в часи небезпеки і важких обставин, до яких перш за все належав стрімкий наступ монголо-татар на руські землі після 1223 р. У літописах нерідко зустрічаються імена половців: Василь, Гаврилко, Юрій та інші, що свідчить про їх хрещення.

Приймаючи нову віру, половці не відмовлялися від давніх звичаїв. У своїх «записках» Рубрук, розповідаючи про куманські поховальні обряди, зазначає, що померлий був хрещений. Що стосується половців-куманів, які відкочували від угорського прикордоння, то вони вже через покоління почали переходити в католицизм. Кочівники охоче приймали християнство, але, судячи з їхніх імен, продовжували шанувати і своїх богів та свої святині.

Шамани

Вони були специфічним прошарком половецького суспільства. Шаманів половці називали «кам», звідки і пішло слово «камлання». Основними функціями шаманів було ворожіння (повіщення майбутнього) і лікування (зцілення), засноване на

безпосередньому спілкуванні з добрими і злими духами. Факт існування шаманів свідчить про те, що світ навколо, як вважали половці, був заповнений найрізноманітнішими «таємничими силами», з якими міг спілкуватися лише обраний. Він просив у них допомоги чи відганяв їх від хворої людини. Є всі підстави вважати, що вірування половців мало чим відрізнялися від язичницьких уявлень усіх кочівників. Археологи переконливо засвідчують особливості поховального культу, культу предків і перехід останнього у своєрідний культ предків-вождів.

Поховальний культ належить до давніх форм релігії. Незважаючи на те, що способи спілкування з померлими залежали, як правило, від віку, статі, суспільного становища, половецький поховальний обряд відрізнявся цілком визначеними рисами, які дають підстави говорити про зв'язані з поховальними ритуалами віруваннями. Після виконання поховального обряду могилу засипають і над нею зводять земляний або кам'яний курган. Рубрук про таке поховання писав: «Комани насипають великий пагорб над померлим... Я бачив одного недавно померлого, біля нього вони повісили на високих жердинах 16 кінських шкір, по чотири з кожної сторони світу; вони поставили перед ним для пиття кумис, для їжі м'ясо, хоча й казали про нього, що він був охрещений...» [6].

Суть поховальних обрядів нерідко видозмінювалася, але основним для половців було те, що у кожної людини є душа. Вона після смерті потребує такого ж оточення, яке було в людини за її життя. Тому в могилах знаходили багато речей, бо потойбічний світ уявлявся половцям продовженням існуючого. На їхню думку, душа предка набувала особливих можливостей і сили, щоб допомагати людям, які приносять їй пожертвування. Такі переконання були характерні для народів, у яких панівною формою релігії був культ предків.

Шамани всіляко підтримували культ предків як головний компонент їх релігійних уявлень. Камінні статуї замовляли багаті, а бідні обмежувалися виготовленими із повсті зображеннями предків, які розміщали в юрті. Зустрічалися і дерев'яні статуетки. С.Плетньова вважає, що західна гілка половців, яка не ставила кам'яних ідолів, користувалася саме такими повстяними, «рухомішими» статуетками. Святилища з кам'яними статуями ставилися просто неба у доступних для всіх і видних здалека місцях. Усі перехожі мали поклонитися їм і приносити певне жертвування.

Обряд поховання

Курган насипався з каміння чи обкладався ним, померлих клали на спину головами на схід, поряд з ними (частіше зліва), теж головами на схід, поміщали цілі туші коней або опудала, але з відчленованими по коліна ногами. Хоронили з почестями як чоловіків, так і жінок, ставили їм поминальні храми зі статуями. Цей кипчацький обряд в приаральських і заволзьких степах почав нівелюватися в морі чужих звичаїв: кам'яні насипи стали замінити простими земляними, а замість цілого коня все частіше почали з'являтися опудала, мінялася й орієнтовка – головами на захід клали спочатку коней, а потім і покійників. У цілому поховальний обряд свідчить, як і антропологічні дані, про постійне змішання різних етносів і племен. Процес цей особливо посилювався після приходу вже перемішаних з іншими племенами кипчакських орд у південноруські степи. Залишалася незмінною лише одна етнографічна ознака – спорудження святилищ, присвячених культу чоловічих і жіночих предків. Принесений з глибини Кимакського каганату цей звичай отримав подальший розвиток у південноруських степах.

Археологічні й антропологічні дослідження дають підстави вже зараз говорити про те, що кипчацькі та кимакські орди дуже швидко, через одне, два покоління, ставали народом зі зміненими фізичними даними і частково культурними традиціями. Вони начебто нівелювалися зі всіма етнічними угрупованнями, що проживали до них у степах.

У більшості чоловічих поховань поряд з покійником клали коня зі зброєю і зброєю. Зазвичай до нас дійшли лише металеві частини цих предметів: залізні вудила, стремена, підпружні пряжки, залізні наконечники стріл, шабельні клинки. Крім того, майже у кожному похованні містяться невеликі залізні ножики й кресало. Усі названі предмети характерні однаковими розмірами і формою. Така стандартизація спостерігається по всій степовій території аж до Уралу.

Крім залізних речей, у похованнях степовиків знаходять залишки берестяних і шкіряних сагайдаків (останні із залізними «дужками»), кістяні накладки, накладки-петлі для берестяних сагайдаків, кістяні накладки на лук і кістяні «петлі» для кінських пуг.

Для всіх цих речей і окремих деталей характерна також одноманітність. Ретельна обробка предметів (зокрема шліфування поверхні кості) дає підстави думати, що вони виготовлялися спеціалістами.

У степових жіночих похованнях трапляються різноманітні прикраси. Можливо, що частина їх привозилася з сусідніх країн, однак половчанки носили своєрідний головний убір, характерні сережки і нагрудні прикраси. Вони не відомі ні на Русі, ні в Грузії, ні у Візантії, ні в кримських містах. Очевидно, їх виготовляли степові майстри-ювеліри.

Заслугує на увагу, що ряд вчених, у тому числі Л.Гумільов, А.Нікітін та інші, вважають, що для половців було характерне «степове християнство», представлене несторіанством, до того ж із сильними елементами містики. А.Нікітін наголошує на популярності несторіанства серед кочових народів. На відміну від ортодоксального християнства, західного і східного, послідовники вчення Несторія, осудженого Єфеським собором у 431 р., мало значення надавали обрядовій стороні релігії. Обов'язкові були лише акти хрещення і причащення, тому в ритуалах і символіці несторіан важливу роль відігравав священний посуд, як правило, чаша, зображення якої можна побачити на скелях Азії, від Каспія до Тихого океану. Несторіани не були іконоборцями, однак не вважали потрібним шанування ікон, а тим більше хреста, який був знаряддям катування і страти перших християн. Звідси відпадала необхідність у спеціальних храмах та урочистій обрядовості служб. Не визнаючи церковну ієрархію як інститут церкви, вони обмежувалися тільки священниками, завданням яких була лише проповідь, повчання і здійснення двох головних обрядів – хрещення і причащення.

Несторіанство найкраще підходило для кочівників, бо вписувалося в їхній повсякденний побут. Саме вчення передавалося у вигляді книг і згорток, що передбачало поширення грамотності серед послідовників Несторія. В основі вчення лежить теза про те, що Ісус був не богом, як проголошувала церква, а людиною, наповненою божественною волею і благодаттю. Несторіанство, з одного боку, відкривало шлях різним містичним вченням про Всесвіт і людину, в тому числі і маникеїзму, а з іншого – могло розглядатися як повернення до першооснов християнства, життя перших християнських общин.

Єресь Несторія була проклята на вселенських соборах і засуджувалася церквою, бо відмовляла Ісусу в божественній природі і вважала Марію не Богородицею, а «людинородицею». Послідовники ересіарха зводили хулу на Бога, і монах-літописець був по-своєму правий, називаючи половців (якщо вони були несторіанами) «ворогами Бога» і церкви [7].

Така релігія, проста і зрозуміла, знаходила живий відгук у душах кочівників. Дослідники намагалися знайти джерельні докази християнства половців, але їх пошуки не увінчалися успіхом. Втім, окремі з них, у тому числі А.Нікітін, вважають, що суттєвим доказом є те, що в руках кам'яні баби тримають посуд, згортки чи прямокутники книг. Посудина повинна нагадувати про евхаристію («чаша Грааля»), книга або згорток – про вчення. В цьому, вважають автори, кам'яні баби надзвичайно схожі з католицькими надгробниками Західної Європи епохи середньовіччя, на яких художники зображали померлих у парадному одязі, вкладаючи в їх руки євангеліє або молитовник.

Про християнство половців писав авторитетний арабський мандрівник першої половини XIV ст. Ібн-Баттута, який стверджував, що «кипчаки – православної віри». Якої саме і що сповідували, а що відкидали – знаменитого мандрівника не цікавило. Половці, названі кипчаками, були на той час складовою частиною Золотої Орди. Її правителі незабаром прийняли мусульманство, на думку А.Нікітіна, з політичних міркувань, тоді як основна маса кочових половців до середини XV ст. продовжувала сповідувати несторіанство [8].

Одяг

Половці мали пристрасть до багатого одягу, який користувався великим попитом у королівських та імператорських дворах Угорщини, Візантії та інших країн. У курганах знаходять золототкані каптани з вишитими зображеннями архангелів і давньоруськими написами. Металеві частини каптанів інкрустувалися скляними вставками київського походження. Багатий одяг князів переважно дарувався ханам при укладанні мирних угод. Заможні половці носили високі шкіряні чоботи, краї яких досягали середини бедра.

Основною частиною головного убору жінок були «роги», зроблені зі срібних

випуклих штампованих півкілець, нашитих на повстяні валики. Переважна більшість кам'яних жіночих статуй зображалася саме з такими «рогами». Інколи ці роговидні прикраси використовувалися як нагрудні. Крім них, половецькі жінки носили і складніші нагрудні підвіски, що відігравали роль амулетів. Вони дуже поширені на жіночих кам'яних статуях.

Особливою оригінальністю відзначалися, видно, дуже модні в степах, срібні сережки з дутими біконічними або «рогатими» (з шипами) підвісками. Їх носили не тільки половчанки, але й чорноклобуцькі жінки. Інколи разом з жінками вони проникали й на Русь, бо відмовлятися від улюблених прикрас жони-половчанки не хотіли.

Поширеними у кочівників були вилиті зі світлої бронзи дзеркала - відшліфовані з одного боку дзеркало з петлею на звороті. Носили їх жінки в шкіряних чи матерчатих гаманцях на поясі. На Русі в той час дзеркалами взагалі не користувалися. Ця чисто східна річ була розповсюджена в степах з давнини. Багато дзеркал в середині століття надходило з Китаю та Ірану. Зворотна поверхня їх прикрашена складними візерунками – рослин, тварин, драконів і т.п. Половецьке виробництво дзеркал стало продовженням хазарського, а продовжували його потомки хазарських ливарників, які залишалися жити в Саксині, Білій Вежі, містечках на Донці. Правда, вони вже не робили копій із східних зразків. Дзеркала були прості, на зворотному боці, крім масивної петлі в центрі, виділявся бортик, а інколи два перехресні біля петлі валики, що утворювали хрестовидний знак. Таким чином, речі обряду поховання свідчать, що в половецькому суспільстві існували свої ремісники.

Побут

Монахи Платон Карпін і Вільгельм Рубрук побували у євразійських степах у XIII ст. після завоювання їх монголами. У своїх записах-звітах вони детально описали побут монголо-татар, який мало чим відрізнявся від побуту інших кочівників, а тому їхні дані правомірно використати і при характеристиці половецьких осель. Платон Карпін був лаконічнішим, тому С.Плетньова наводить у своїй монографії його повідомлення: «Ставки (юрти) у них круглі, виготовлені на зразок палатки і зроблені з пруття і тонких палиць. Зверху ж посередині ставки є кругле вікно, звідки потрапляє світло, а також для виходу диму, тому що всередині у них завжди розведений вогонь. Стіни, дах і двері повстяні. Деякі ставки великі, а деякі невеликі, відповідно достатку людей. Деякі швидко розбираються і ремонтуються, переносяться на в'ючних тваринах, інші ж можуть розбиратися, але перевозяться на возах. Для менших при перевезенні на возах достатньо одного бика, для великих – три, чотири і навіть більше, відповідно до величини воза» [9]. Таким чином, кочівники користувалися двома типами юрт – одні ставилися на вози, інші – стаціонарні – на землю.

У юртах мешкали також і городяни. Аль-Гарнаті писав, що в Саксині житлами були величезні «палатки». Природно, чим стаціонарнішими ставали зимові становища, тим більше з'являлося в степу веж із наземними юртами. Саме такі юрти були в становищі хана Кончака, який привіз туди Ігоря в 1185 р. Князя посадили в одну з них. Виходячи з житла, він «підіймав стіну і вилазив», що свідчить про те, що жив він у юрті з повстяними стінами, які легко можна було підняти. Як відомо, Ігор перебував у полоні навесні і влітку, однак становище було повне стаціонарних веж. Автор повідомляє про втечу князя «через вежі» – через усе велике становище, що тягнулося по обидва береги Тори до берега Донця [10]. Половцям було знайоме і житло з глинобитними стінами. Як свідчать дослідники, таке зимовище було у Білій Вежі. Нерозбірні будинки зводилися кочівниками вже на третій (напівосілій) стадії кочування.

Появу у половців глинобитних помешкань пояснюють тим, що хазарське населення міста після того, як його залишили русичі, зосталося там проживати і навіть займатися певними ремеслами в цьому поселенні, оточеному до останнього десятиліття XII ст. з усіх боків кочів'ями. Такі ремісничі селища з'являлися у степах і заселялися спочатку етнічно іншим населенням (залишки переможених і завойованих народів). Саме їх вплив нерідко викликав перші кроки кочівників до осілости, бо там залишалися на літо бідніші верстви угруповань, які не мали можливості кочувати.

Закони звичасового права

Арабський автор Ібн-Баттута писав про половців: «...у їхньої худоби нема ні пастуха, ні сторожів через сувору відповідальність за крадіжку. Закон же їх з цього приводу такий: той, у кого знайдуть украденого коня, повинен повернути його господарю і разом з тим віддати йому 9 таких коней, а якщо він не в змозі зробити це, то відбирають за це у нього дітей його, а якщо в нього немає дітей, то його самого заріжуть» [11]. У тваринницькому господарстві при численних стадах цей жорстокий закон був просто необхідний степнякам. Однак, як пишуть дослідники, він не виключав розбійницького звичаю «баранти» – захоплення стада із сусіднього кочів'я (по суті, масової крадіжки). З «барантою» боролися силою і владою могутнього хана, під «руку» якого охоче йшли степові угруповання, сприяючи утворенню в степах нових об'єднань.

Вчені вважають, що культ шанованого предка у половців був поєднанням трьох первинних уявлень: «ідеї душі померлого, тотемічного прародителя і сімейно-родового покровителя» [12]. С.Плетньова зазначає, що перша і остання ідеї доволі чітко виділяються при дослідженні кам'яних статуй, але «тотемного предка» зовсім не видно в цьому джерелі, хоча уявлення про нього були дуже сильні і живучі в тюркомовному середовищі. Справа в тому, що згідно з давньою тюркською легендою прародителькою всіх тюрків була вовчиця. Звідси ми бачимо прямий зв'язок хана Боняка з вовками-покровителями - давніми тотемами роду. Перед боєм він спілкувався з вовками. Такі уявлення панували у кінці XI ст. – під час становлення класового суспільства у половців. У кінці XII ст. у них було вже достатньо розвинуте феодальне суспільство. Тому ідея «сімейно-родового предка» на цей час фактично стала основною в культурі предків, який переродився в культ вождів-предків. Тотемний предок відійшов у легендарну давнину.

Предмети побуту і прикрас

У половецьких курганах археологи знаходять бронзові котли із залізними ручками, шкіряні сумки з риболовними гачками. Часто зустрічаються скляні і срібні виті браслети, візантійські амфори, візантійська і сицилійська парча.

Заслугують на увагу предмети побуту, виявлені під час дослідження половецького комплексу Чингульського кургану на Запоріжжі.

Чаша срібна з позолотою. Мала півсферичну форму, дутий кінцевий піддон та ручку-кільце, прикриту на рівні вінець платівкою-трилистником, прикрашеним гравіруванням. Була поділена на шість клинів, обведених арочним фризом з хвилястих стеблин. Клини з зображенням людини на повний зріст чергуються зі стилізованими деревами життя. Зображення людей не повторюються. Усі вони в довгому вбранні і головних уборах, з однією опущеною рукою та піднятою вгору другою. У руках зображені якісь предмети. Вінець прикрашений фризом з пальметок у серцеподібному оточенні. Зображення виконані тонкими протиснутими іззовні лініями. На дні чаші ззовні надрапані дві паралельні лінії – родова тогма (знак) кипчаків. Висота чаші близько 10, діаметр дна – 4 см.

Курильниця срібна з позолотою. Виготовлена у формі півсферичної чаші на високому конічному піддоні, закрита півсферичною притертою кришкою. Кришка прикрашена кулястим навершям, увінчаним чотирипелюстковою квіткою з бутоном. Ажурна куля утворена складним переплетінням рослинних пагінців і кріпилася до кришки розширеною основою за допомогою чотирьох заклепок. Уся зовнішня поверхня посудини у закритому вигляді позолочена. Піддон, чаша та кришка вкриті ззовні горизонтальними фризами зі складним орнаментом у формі рослинних пагінців, що переплітаються. Ніжка піддона поєднувалася з внутрішнім простором чаші за допомогою бронзової ручки. Денце чаші мало отвір. Рурка піднімалася на кілька сантиметрів над дном чаші. Вона увінчана шишкою пінії, що піднімається над краєм вінець чаші. До шишки тягнеться м'ясистим язиком лев, срібний з позолотою та інкрустованими камінцями-очима. Задніми лапами лев опирається на конічну основу рурки, а передніми – ледве не сягає її верхнього краю. Довгий хвіст опоясує лев'яче тіло знизу. Всередині чаші зображені вовк, грифон, бик та орел зі змією у дзьобі. Поверхня медальйона позолочена. Усі тварини передані у русі. Загальна висота посудини – 31 см, діаметр чаші – 15,8 см, діаметр кришки по чаші – 8,5 см.

Кресало. Залізне, вузького овалу з прорізом, двозлезове. Довжина кресала 12 см, прорізу – 6,5 см, ширина – 3 см, прорізу – 0,8 см.

Жезл. Золотий витий стрижень. Квадратний у перетині в центральній частині і круглий на потоншених кінцях, загорнутих у невеликі петлі. На одній з граней помітний шов проковки. Довжина стрижня 42 см, максимальна товщина 1x1 см, вага 188 г.

Золоті персні

Перший мав плоску в перетині дужку, запаяну з двох частин і декоровану різьбленим геометричним орнаментом та восьмигранний щиток-кошик, що звужувався до дужки і в якій був вправлений гранчастий камінь темно-вишневого кольору. Камінь кріпився за допомогою розклепаних країв щитка, які напливали на бічні грані самоцвіту. Висота персня – 2,8 см, діаметр дужки – 2,2, висота щитка – 0,7, довжина – 2,3, ширина 0,7–1,5 см.

Другий перстень мав округлу в перетині дужку та пірамідальний, основою до дужки, щиток, верхина якого увінчана прозорим самоцвітом бузкового кольору, вправлений у відповідний паз на верхечку щитка. Лінії з'єднання дужки з щитком позначені пуансоном. Висота персня – 2,5 см, діаметр дужки – 2,3 см, сторона основи – 1,5 см, висота щитка – 0,8 см.

Золотий ланцюг. Сплетений з дротинок, запаяних на кінцях, де в плетиві було зроблено по круглому отвору довжиною 30 см, діаметром 0,3 см, діаметр отворів – 1,5 мм. Ланцюг служив шийною гривною.

Шовковий ремінь. Мав ширину 1,5 см і був декорований з інтервалом у 2 см срібним фігурним окуттям. Окуття мали три півсферичні розширення з потрійними рельєфними валиками між ними. Середнє розширення мало наскрізний отвір по центру. Задня планка окуття плоска. Окуття кріпилося до стрічки ремня двома заклепками. На окутті від пряжки на спеціальному вушці висіло рухоме срібне кільце. Довжина окуттів – 2 см, ширина – 0,5, діаметр кільця – 1 см. Наконечник ремня виготовлений з вузької срібної платівки, перегнутої на дві рівні половини, стулені одна до одної. В основі наконечника зроблено неглибокий виріз півколом, а стулені половини платівок були скріплені трьома заклепками - дві в основі і третя посередині. Зовні заклепки увінчані кулястими голівками. Довжина наконечника – 8, ширина – 1,3 см. Голівка пряжки складається зі щитка та фігурної рамки приймача. Щиток зроблений подібно до наконечника, тобто із зігнутої навпіл вузької срібної платівки з пазами для рамки-приймача й дуговидною виїмкою в основі. Щиток кріпився до ремня за допомогою п'яти заклепок: по дві на кутах і одна посередині. Кутові заклепки прикрашені кулястими потовщеннями, а центральна – срібною з позолотою розеткою у вигляді розкритої квітки. Довжина щитка – 11 см, ширина – 1,4 см. Срібна рамка-приймач ліровидної форми з рухомим язичком мала фігурну передню планку з півсферичними виступами на кутах і посередині та рельєфними валиками між ними. Довжина приймача – 2, ширина 2,7 см. Рамка поєднувалася з приймачем за допомогою стрижня-шарніра, на якому був зафіксований і язичок пряжки.

Нагрудний ланцюг. Сплетений з товстих дротинок. Кінці ланцюга сховані у рурчасті втулки, срібні з позолотою, закриті з торців такими ж пластинками. У пластинки впаяні стрижні з петлями, вправленими у глухе кільце, тобто ланцюг був замкнутий наглухо і вдягався через голову. Втулки були прикрашені на торцях обідками-косицями з плетених дротинок. Діаметр ланцюга у перетині – 1 см, діаметр замкнутого ланцюга – 35 см, довжина втулок – 4 см, діаметр – 1,3 см, діаметр з'єднуючого кільця – 1,5 см [13].

Скульптура

Дослідники вважають, що скульптура середньовікових кочівників у Східній Європі, більша частина якої є половецькою, складається з тисяч екземплярів. Статуї зберігаються в музеях України, Росії, окремі екземпляри знаходяться в степу. Зрозуміло, що це тільки незначна частина усіх статуй, які ставили в степу кочівники. Знищувати їх почали монголо-татари, про що свідчать поховання XIII–XIV ст., в яких нерідко виявлялися розбиті статуї. У масових масштабах знищення статуй продовжилося, коли степ почали заселяти росіяни і українці – тоді ними користувалися як будівельним матеріалом.

Половецькі статуї відзначаються високою якістю різьби, моделюванням людської фігури і окремих її частин. Скульптури були різних видів: стоячі, сидячі, поясні, зображені з руками і без рук, з фоном і без нього. Кількість жіночих статуй переважала, що свідчить про високе становище жінки в половецькому суспільстві. Час розквіту скульптури припадає на другу половину XII ст. На початок XIII ст. традиція виготовлення і встановлення кам'яних статуй над могилами половецької знаті минула. Існували вони, головним чином, у дніпровському степовому Лівобережжі, західна вітка

половців кам'яних ідолів не ставила, їх заміняли невеликі повстані статуетки.

Статуї мали для половців велике сакральне значення. Їх шанували як богів, поклонялися їм і приносили жертви. Про це образно писав азербайджанський поет XII ст. Нізамі, дружина якого була половчанкою.

*И перед идолом гнётся кипчаков спина...
Всадник медлит перед ним и, коня придерживав,
Он стрелу, наклонясь, вонзает меж трав.
Знает каждый пастух, прогоняющий стадо,
Что оставит овцу перед идолом надо.*

(Нізамі)

Виготовлення скульптур займало багато часу і сил майстра. Спочатку потрібно було знайти камінь певної величини. Потім він розмічав його, враховуючи майбутні пропорції статуї. Сьогодні вони здаються нам дещо вкороченими нижньою частиною, причиною чого дехто з дослідників схильний вважати недостатню кваліфікацію скульпторів. Однак така диспропорція, що повторюється навіть у найдосконаліших скульптурах, свідчить про те, що всі вони ставилися на постаментах, до того ж на високих місцях. Вважалося, що людина, яка підійшла до статуї, мала досягнути відразу всю постать, а не тільки її ноги. Половецькі каменярі, вирішуючи цю проблему, навмисно порушували пропорції фігури, зосереджуючись на зображенні обличчя, досягаючи не лише портретної схожості, але й відображення характеру померлого предка.

Скульптори добре знали здатність каменю вивітрюватися. Тому для збереження своїх витворів вони старанно шліфували поверхню, на що витрачалося багато часу і вміння, розмальовували їх різними органічними фарбами, що, безумовно, справляло сильне враження на родичів і всіх, хто проїздив мимо. Вважається, що повного розквіту виготовлення скульптур досягло в другій половині XII ст. У кінці цього століття і на початку наступного у степах з'явилися «стеловидні» статуї. Вони точніше зображали фігуру – з грудьми, випуклими животами, увігнутими спинами, деталями головних уборів та облич, але не мали рук і ніг. Такий підхід до деякої умовності зображення, на думку С.Плетньової, свідчить, що мода на встановлення кам'яних статуй в степах помалу почала затухати.

Одночасно з кам'яними скульптурами виготовлялися й аналогічні дерев'яні статуї, що вказує на розквіт у половців деревообробного ремесла. Дійшли вони до нас в окремих екземплярах і в дуже поганому стані, але є всі підстави вважати, що їх було також багато і вони теж яскраво розмальовувалися.

Статуї виготовлялися у двох канонічних позах: стоячими і сидячими. Чоловічі стоячі статуї, як правило, зображалися зі зброєю (шаблями, луками, сагайдаками), на сидячих її ніколи не було. На поясі фігур поміщалися лише ножі і гаманці. Пояснюється це різницею в суспільному становищі предка за життя. Померлі, зображені стоячими зі зброєю, були воїнами, які загинули в битві; сидячими виконувалися статуї аристократів, котрі не брали участі з тих чи інших причин у воєнних діях і померли своєю смертю.

Після битви з монголо-татарами на р. Калці (1223 р.) у половців почав поширюватися звичай споруджувати приховані святилища. Як і раніше, вони ставилися на високих степових курганах. Однак статуї вже не височіли над огорожею, а спускалися стоячими в глибокі ями, які на випадок небезпеки зрівнювали з землею. Немало з таких схованих скульптур виготовлені не з каменю, а з дерева. Дерев'яні екземпляри стали продовженням кам'яних самого пізнього часу їх розвитку в останній період існування звичаю спорудження предкам святилищ. Поява прихованих святилищ свідчить про невпевненість половців у своїх силах у боротьбі з монголо-татарами та можливості зберегти свої святині.

Джерела та література:

1. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. - 1996. - С. 206.
2. Путешествие в восточные страны Плана Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 102.
3. Дневник Эриха Лясоты из Стеблёва // Мемуары, относящиеся к Южной Руси / Перевод К.Мельник. - К., 1890. - Вып. 1. - С. 185-186.

4. Сумароков Г. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». – М., 1983.
5. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 142.
6. Рубрук. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 102.
7. Никитин А. Лебеди Великой Степи // Наука и религия. – 1988. – № 9. – С. 45.
8. Там само. – С. 46.
9. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 119.
10. Там само.
11. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечение из сочинений арабских. – Спб., 1884. – С. 282.
12. Там само. – С. 277.
13. Отрошенко В.В., Рассомакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульского кургану // Археологія. – К., 1986. – Вип. 53. – С. 20–29.

